

**“Preliminary Research on Occupational Injuries of Craftsmen
and the Introduction of ‘Harmful Occupations’:
A Review of Historical Texts from the Mongol
and Ilkhanid Periods in Iran”**

Yazdan Farrokhi*

Abstract

The categorization of occupations and trades in the social history of Iran, particularly concerning the injuries, effects, and damages incurred by artisans during their daily work, is a novel approach that this study aims to illuminate by examining historical texts from the Mongol period in Iran. This approach seeks to apply a new historical perspective to a number of data points from historical texts. The present article, employing a descriptive and analytical method, addresses the question of what aspects of injuries and damages resulting from the daily work of artisans are reported in the historical texts of post-Mongol and Ilkhanid Iran. Given the novelty of the subject area, a conventional hypothesis has not been proposed. Nevertheless, the research findings will demonstrate that workplace pollution and the raw materials used by artisans, along with their impact on the respiratory health of artisans in such environments, were among the occupational hazards of this period. These hazards were likely and possible despite the artisans' skills and experience.

Keywords: Harmful occupations, Artisans, Daily work, Workplace, Complication, Damage, Ilkhanid period texts.

* Associate Professor of History, Payame Noor University, Tehran, Iran, y_farrokhi@pnu.ac.ir

Date received: 15/04/2024, Date of acceptance: 06/11/2024

Introduction

statement of the subject: In the social history of Iran, valuable efforts have been made to accurately identify occupations and professions by dividing them from different perspectives, but so far, the classification of occupations in the sense that those occupations and occupations cause injury, complications, and damage during daily work, effects on the body of the artisans, it has not been paid attention to, therefore the current research aims to shed light on the conditions of work and profession and its owners during the period of the Mongol rule in Iran and using the data contained in the historical texts, tries to this research should be an introduction to further studies in other periods of Iranian history.

Questions and hypothesis: In the middle history of Iran, the Mongol period is very distinct and valuable in terms of the information provided by the historical texts about the subject of the current research; Because it is said that the conquest of the Mongols provided them with more fields of dynamism and mobility, and the way the Mongols dealt with them caused more cohesion within them, hence its reflection in historical texts caused the amount of references to them in different texts. The history of this period is significant, and therefore, by posing this question in the historical texts of Iran during the Mughal period, in what fields have losses and damages arising from employment among artisans been reported?

Thus, by posing this question, the study of historical texts in different forms of historiography, mystical treatises, biographies, moral texts and the like will be addressed, and according to the requirements of the research, a limiting hypothesis will not be taken, except that It seems that among the respiratory pollutions arising from the substances that the professionals dealt with in the work environment and their inhalation, it has had the most impact on the health of the professionals.

Materials & Methods

This article has been done with a descriptive and analytical method and in order to determine the subject limitation and precision in the research, it has adopted the following definition of "harmful occupations": "Occupational and professional activities in which the working environment and the materials used in it harm the health of professionals. It hurts and hurts." In this definition, losses are taken into consideration that could not be fixed or prevented even with the skills and measures of the artisans in those days and with the facilities of Mongol and Ilkhanid Iran.

Discussion & Result

The result of this research shows that in the history of Iran, a number of professions can be classified in the category of unprofitable occupations, which can provide a basis for further research by knowing more about the status of the professions. It also shows that in Iran during the Mongol period, people in active occupations and they were working hard, despite the apparent damage to their lives and bodies, but due to the society's need for their activities, there was no other way to continue their activities.

Conclusion

Among the unprofitable occupations, we can mention "tanning", "night man", "phlebotomist", "coppersmithing", "shoemaker" and "alchemist", which the historical texts of Iran during the Mughal period clearly describe the injury and suffering of artisans in The effect of daily work in that job makes information available. In all cases, except for "Copper", the problem of the workers was respiratory pollution in the workplace. In other words, the equipment, raw and primary work materials and in general the working environment of at least the five jobs mentioned have been so polluted that despite the skills and experience of the business owners, examples of pollution and injuries from their employment can still be seen in the texts.

Bibliography

- Adib e Karmini(2006), *Takmelat al-Aṣnāf*, Edited by 'Ali Rawagī, Tehran: Anjoman- e Ātār va Mafāḡer-e Farhangī.[In persian]
- Aflāki, A(2006), *Manāqib al-ārefin*, Edited by T. Yāziji, Tehran: Donyāye ketāb. [In persian]
- Afšin wafāee(2014), "Sorāyeše wa Ketābat e Maṭnavi", Boḡārā, 16, 104, Bahman&Esfand. [In persian]
- Āmoli, š(2002), *Nafāes al-Fonun wa 'Araes al-'oyun*, Edited by A. ša'rāni & S.E.Miāniji, Tehrān: Eslāmiye. [In persian]
- Anvari. H(2002), *Farhang e Bozorg e Soḡan*, Tehran: Soḡan. [In persian]
- Balki, Molānā(2005), *Diwān e Kabir e Šams*, edited by B. Foruzānfar, Tehran: Ṭalāye. [In persian]
- Dehḡodā, A(1998), *Loḡat Nāmeḡ*, Tehran, Dānešga e Tehrān. [In persian]
- Della Valle, Pietro(2005), *Safarnāmeḡ*, Translated by Š.Šafā, Tehran: Elmi Farhangī. [In persian]
- Doḡalāt, M(2004), *Tāriḡ e Rašidi*, edited by 'A. Ġaffāifard, Tehran: Mirāt e Maktoob. [In persian]
- Ebraāhimi, M(2013), "Āhangari", *Dahešnāmeḡ ye Farhan e Mardom e Iran*, Tehrān: Markaz Dāyerat ol maāref Bozorg e Eslāmi. [In persian]
- Du Mans, R. (1890), *Estat de la Perse en 1660*, par Charles Schefer, Paris: libraire de la societe asiatique de l'ecole des langue orientales vivantes.

- Ebn e Bazzāz(1997), *Safwa al Safā*, Edited by Ġ.Ṭabā ṭabāee, Tehrān: Zawwār.v[In persian]
- Ebn e Baṭṭuteh(1996), *Raḥleḥ*, Edited by ‘Abdol hadi Tāzi, Riāz: Akādimi al mamleka al Maḡrebiye. [In persian]
- Ebn e Fowati(2002), *Al-Ḥawādīṭ al-jāmi’a*, , trans A. Āyati, Tehran: Anjoman- e Āṭār va Mafāḡer-e Farhangī. [In persian]
- Eṣābati, M & etal(2014), *Majmue ye Moqarrarāt e Mašāḡel e Saḡt wa Ziānāwar*, Tehran: Fadak. [In persian]
- Floor, W.M(1975), " The guilds in Iran: an overview from the earliest beginning till 1972", *Z. D .M .G* , no .125,p99- 116.
- Floor, W.M(1987), "Asnaf", *Encyclopedia Iranica*, London and New york: Luzac.
- Ġazzālī, M(2004), *Kimiāye Sa ‘adat*, Edited by H. Ḳadiv ḡam, Tehran: Elmi Farhangī. [In persian]
- Ġazzālī, M(2007), *Eḡyāe Olum e Din*, Translated by H. Ḳadiv ḡam, Tehran: Amir Kabir. [In persian]
- Jowayni, A(2006), *Tāriḡ e Jahān Goṣā*, Edited by M. Qazwini, Theran: Donyāye Ketāb. [In persian]
- Keyvani, M(1982), *Artisans and guild life in the later Safavid period: Contributions to the social-economic history of Persia*, Berlin: Klaus Schwarz.
- Keyvāni, M(2021), *Bāzagāni wa Aṭnāf e Pišro Dar ‘Ahd e Ṣafawī*, Tehran: Markaz Dāyeratol ma‘aref e Bozorg e Eslami. [In persian]
- Lane, ḡ(2009), *Irān Dar Awāyel ‘Ahd e Ilḡāni*, Translated by A. Razawī, Tehran: Amirkabir. [In persian]
- Lambton, Ann.K.S(1996), *Continuity and changes in medieval Persia: Aspects of administrative Economic and Social History 11th -14th Century*, London: I.B. Tauris& Co Ltd.
- Lane, George(2003), *Early Mongol rule in thirteenth-century Iran: a Persian renaissance*, New York: Routledge Curzon.
- Lewis, B(1937), "The Islamic Guilds", *The Economic History Review*, Vol. 8, No. 1, Nov, p.20-37.
- Massignon, L(1949) . "Islamic Guild", *Encyclopedia of social sciences*, vol. viii, New York , The Macmilan, Company,1949, p: 214-216.
- Matin, P(2015), "Hejāat", *Dānešnāmeḥ ye Farhang e Mardom e Irān*, edited by K.M. Bojnurdi, Tehran: Markaz Dāyeratol ma‘aref e Bozorg e Eslami. [In persian]
- Moāvenate Ḥoquḡi Riāsat ḡomhori(1952), *Lāyeḡye Qānuni Bimeḡaye Eḡtemāee e Kārgarān*, Moṣawab e 21/01/1953, Online version, Date of access: 10/01/2023: <https://qavanin.ir/Law/TreeText/176144> [In persian]
- Markaz e Paṣuḡeṣḡāye Majles e Ṣorāye Eslami(1960), *Qānun e Bimeḡaye Eḡtemāee Kārgarān*, Moṣavab e 11/ 05/1960, Online version, Date of access:10/01/2023: https://rc.majlis.ir/fa/law/print_version/95210[In persian]
- Mostofi, Ḥ(1985), *Tāriḡ e Gozide*, Edited by ‘A. Navāee, Tehran: Amirkabir. [In persian]
- Moṣirim, M &Behniā, A(2022), "Taḡlil Ḥoquḡi wa Aḡlāḡi Bāzneṣastegi e Piṣ Az Mo‘ed Az Kar Oṭādeḡi wa Fot Dar Mašāḡel e Saḡt Wa Ziānāwar", *Aḡlāḡ Dar ‘Olum Wa Fanāwari*, 17, Spring, p. 24-28. [In persian]

297 Abstract

- Našir al-Din Tusi, M(2008), *Aḳlāq e Našeri*, Edited by M. Minovi& M. Heydari, Tehran: Kārazmi. [In persian]
- Nasafi, 'A(2007), *Kašf al-Ḥaqāyeq*, Edited by A. Mahdavi e Dāmqāni, Tehran: Elmi Farhangi. [In persian]
- 'Obeyd e Zākāni(1999), *Koliāt*, Edited by M.j. Maḥjub, New York: Bibliotheca Persica. [In persian]
- Parovbeyzāee, Ḥ(2003), *Tāriḳ e warzeš e Bāstāni Irān*, Tehran: Zawwār. [In persian]
- Petrošefsli, E(1978), *Kešāwarzi wa Monāsebāte 'Arzi Dar Irān e 'Ahd e Moḡol*, Translated by K. Kešāwarz, Theran: Nil. [In persian]
- Rāḡeb(1999), *Moḥāzerāt*, Beirut: Dār al-arqam. [In persian]
- Razawi, A(2009), *Šahr, Siāsat wa Eqtesād dar 'Ahd Ilḳānān*, Tehran: Amirkabir. [In persian]
- Rāzi, 'A(2012), *Naḡž*, Edited by M. Moḥadet, Tehran: Sāzmān Čāp wa Nšr. [In persian]
- Sa'di(2002), *Bustān*, edited by Ğ. Yusefi, Tehran: Kārazmi. [In persian]
- Sa'di(2005), *Gulestān*, edited by Ğ. Yusefi, Tehran: Kārazmi. [In persian]
- Salimi e moayed, S(2016), "Dabbaḡi", *Dānešnāmeḥ ye Farhang e Mardom e Irān*, edited by K.M. Bojnurdi, Tehran: Markaz Dāyeratol ma'aref e Bozorg e Eslami. [In persian]
- Sa'īdī Sīrjānī, 'Alī-Akbar(1993), "DABBĀĠĪ," *Encyclopædia Iranica*, VI/5, pp. 530-532, available online at <http://www.iranicaonline.org/articles/dabbagi> (accessed on 30 December 2012),
- Savory, Roger(1996), "EBN BAZZĀZ", *Encyclopædia Iranica*, Vol. VIII, Fasc. 1, p. 8, available online at <https://www.iranicaonline.org/articles/ebn-bazzaz>
- Šahri, j(1992), *Ṭehrān e Qadim*, Tehran: Mo'in. [In persian]
- Šeyḳli, T(1976), *Aṭnāf fi al-'Aṭre 'Abbāsi*, Baḡdād: Wezārat al-'Alām. [In persian]
- Šeyḳli, T(1983), *Aṭnāf Dar 'Aṭre 'Abbāsi*, Translated by H. 'Aālem Zādeh, Tehran: Dānešgāi. [In persian]
- Zamāni, K(1998), *Šarḥe jāme Maṭnawi e Maenavi*, Tehran: Eṭelā'at. [In persian]

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی

پژوهشی مقدماتی دربارهٔ صدمات ناشی از کار پیشه‌وران و معرفی «مشاغل زیان‌آور»:

بازخوانی متون تاریخی ایران روزگار مغول و ایلخانی

یزدان فرخی*

چکیده

دسته‌بندی مشاغل و پیشه‌ها در تاریخ اجتماعی ایران، از نظر صدمه، عوارض و آسیب‌هایی که در هنگام انجام کار روزانه به جسم پیشه‌وران وارد می‌آید، طرح تازه‌ای است که پژوهش حاضر در تلاش است تا با مطالعه متون تاریخی ایران دوره مغول، به وسیله آن پرتوی بر آن بیفکند و بدین ترتیب شماری از داده‌های متون تاریخی را در دیدگاه تاریخی نوینی به کار گیرد. مقاله حاضر باهدف یاد شده و به شیوه توصیفی و تحلیلی، به این پرسش می‌پردازد که گزارش متون تاریخی ایران روزگار پس از مغول و ایلخانی، از صدمات و آسیب‌های ناشی از اشتغال پیشه‌وران به کار روزانه در چه زمینه‌هایی بوده است؟ نظر به تازگی حوزه موضوعی، فرضیه‌ای به شیوه معمول برای آن در نظر گرفته نشده است. به هر روی یافته‌های پژوهش نشان خواهد داد که آلودگی محیط کار و مواد خام یا اولیه کار پیشه‌وران و آسیب آن بر تنفس و اشتیاق پیشه‌وران در آن محیط، از جمله مواردی از زیان‌های مشاغل در این دوره بوده که حتی باوجود مهارت و تجربه پیشه‌وران، بازهم زیانمندی آن‌ها ممکن و بسیار محتمل بوده است.

کلیدواژه‌ها: مشاغل زیان‌آور، پیشه‌وران، کار روزانه، محیط کار، عارضه، آسیب، متون دوره ایلخانی

۱. مقدمه

پژوهش‌های انجام‌شده درباره تاریخ پیشه‌وران در جهان اسلام و ایران، به ساحت‌های گوناگونی از این عرصه پراهمیت از تاریخ اجتماعی پرداخته است. از جمله تولید، توزیع و خدمات، مالیات، تشکیلات و حتی فعالیت‌های فرهنگی، دینی و یا پدیده‌هایی مانند گرایش به فتوت، مدنظر تحقیقات انجام‌شده بوده است.

به‌طور کلی دسته‌بندی مشاغل رایج از نظر تهدید و زیان انجام آن برای جان، سلامت و بهداشت صاحبان مشاغل و اطلاق «مشاغل زیان‌آور» بر آن‌ها، در جهان معاصر و از جمله در ایران معاصر، مطرح شده تا در پرتو آن، حکومت‌های مبتنی بر مشروطه و مردم‌سالاری، بخشی از وظایف و پشتیبانی‌های خود را در برابر شهروندان به انجام رسانند. به سخنی دیگر در ذیل شرح وظایف حکومت مبتنی بر مشروطه، مسئولیت حفظ جان، سلامت و بهداشت شهروندان با عناوینی چون «احیاء حقوق عامه» تعریف‌شده^۱ تا بدان وسیله تا جایی که ممکن است از میزان زیان‌های ناشی از فعالیت برخی مشاغل برای صاحبان آن مشاغل و دیگران کاسته شود و یا محدودیت‌هایی برای آن کارها در نظر گرفته و یا مزایایی در حقوق کار به دستان آن مشاغل برای کارفرمایان اندیشیده شود.^۲

به‌هر روی مشاغل «سخت و خطرناک» یا «سخت و زیان‌بار»، هر چه باشد، نامی است که به‌تازگی به آن داده‌شده^۳ و در ذیل نام آن حمایتی است که در قالب «تأمین اجتماعی» و «قانون کار» از صاحبان آن مشاغل شده است. اما بی‌گمان ماهیت این مشاغل و زیان‌آوری و آسیب‌های آن بر جان صاحبان آن مشاغل، پدیده تازه‌ای نیست و بیشتر مسئله‌ای است که جامعه انسانی معاصر صرفاً به تلاش برای حل آن اهتمام نموده است.

به سخنی دیگر موضوع «صدمات ناشی از کار در مشاغل زیان‌آور»، به درازای توسعه و پیشرفت حرف و پیشه‌ها در روزگار باستان می‌تواند کهن باشد. اما با این‌همه گزارش‌های پراکنده‌ای از این مسئله در دسترس پژوهشگران تاریخ برجای‌مانده تا بر پایه آن بتوان مسئله را واکاوی کرد. از دوره‌هایی که منابع تاریخی (اعم از تاریخ‌نگاری، تذکره‌ها، متون عرفانی و مانند آن) تا اندازه‌ای این امکان فراهم است تا با استفاده از داده‌های پراکنده اندکی از ابعاد مسئله را روشن کرد، روزگار پس از چیرگی و غلبه مغول تا زوال حکمرانی ایشان در ایران است. در این دوره، بنا به ملاحظات گوناگون، از متون تاریخی به‌صورت ضمنی درباره صدمات ناشی از کار در مشاغل زیان‌آور اطلاعاتی ارزنده‌ای به دست می‌آید که با بهره‌گیری از آن‌ها، ضمن معرفی

شماری از این دسته از مشاغل، دست‌کم بتوان انتظار داشت تا با استفاده از انتشار مقاله کنونی، زمینه برای پژوهش‌های بیشتر در این ساحت از تاریخ ایران، هموارتر شود.

در میان ملاحظات گوناگون در دوره حکمرانی مغول در ایران، دو مورد به صورت برجسته‌تری به چشم می‌آید: نخست آنکه در این روزگار تحت تأثیر حمایتی که از دانشمندان و صاحبان قلم شد، در مقایسه با دوره سلجوقیان و خوارزمشاهیان، آثار نوشتاری متنوع و بیشتری در حوزه‌های گوناگون خلق شد و دست‌کم در زمینه تاریخ‌نگاری مشهور است که «ترقی عظیمی» در آن ساحت از علم روی‌داده است (جوینی ۱۳۸۵: ج ۱، مقدمه ص ۱۶) و نیز آثاری غیر از تاریخ‌نگاری پدید آمد که در آن‌ها زندگی روزمره امکان بازتاب بیشتری یافته است. چنانکه صفوه‌الصفاء نوشته ابن بزاز نمونه بی‌نظیری از بازتاب زندگی اجتماعی توده‌های رعایا، در اواخر دوره ایلخانی به شمار می‌رود.

به‌ویژه دوره چیرگی مغول‌ها بر ایران و بخش‌هایی از جهان اسلام، از نظر توجه به پیشه‌وران دارای اهمیت به‌سزایی است؛ تا آنجا که در خصوص وضعیت پیشه‌وران در این دوره گفته‌شده چیرگی مغول‌ها «زمینه‌های پویایی و تحرک عمل بیشتری» برای آن‌ها فراهم کرد و نوع برخورد مغول‌ها با ایشان موجب «انسجام بیشتری» در درون آن‌ها شد (رضوی، ۱۳۸۸: ۳۹۵-۳۹۶) و این با آنچه ابن بطوطه، سفرنامه‌نویس اهل طنجه در پایان دوره ایلخانی در شیراز و اصفهان از پیوستگی و انسجام ایشان دیده بود، همسویی و همخوانی دارد (۱۴۱۷: ج ۲، ص ۳۱)،

در اینکه گفته می‌شود مغول‌ها در آغاز تهاجم خود به ایران، پیشه‌وران برخی از شهرهای مغلوب شده را زنده نگه می‌داشته و میان صاحب‌منصبان و لشکریان خود تقسیم می‌کردند،^۴ نکته‌ای درباره پیشه‌وران وجود دارد و آن اینکه در مقایسه با گروه‌های اجتماعی دیگری که به دست مغول‌ها می‌افتادند، پیشه‌وران ارزش وجودی بیشتری داشتند و از این‌رو میان اسیران زنده مانده از شهرها، تنها پیشه‌وران بودند که جان سالم به در می‌بردند (جوینی ۱۳۸۵: ج ۱، ص ۷۰، ۱۰۱، ۱۲۷)،

افزون بر آن، ابن فوطی گزارشی آورده که در هنگام لشکرکشی هلاکوخان در سال ۶۵۸ق به حران، در خصوص گروهی از «دراویش قلندری» اسیر شده دستور خواستند که هلاکو نیز پس از با مشورت خواجه نصیرالدین، دستور به کشتن ایشان داد؛ خواجه در حق آن‌ها گفته بود ایشان «فضولات این جهان» و «بار بر دوش» دیگرانند؛ خواجه افزوده بود اشخاص چهار کار «امارت، تجارت، زراعت و صنعت» در جهان مایه سازندگی است و در نتیجه آدمیان مشغول به آن کارها سزاوار زیستن هستند (۱۳۸۱: ۲۰۳)،^۵ بنابراین چنین می‌نماید با این توجه و عنایت

به این پایگاه‌های اجتماعی اطلاعات قابل توجهی از احوال آن‌ها در متون تاریخی این دوره به دست آید.

۱.۱ سؤال و فرضیه

حال با این تفصیل و در پرتو گزارش‌هایی که از منابع دوره یاد شده برجای مانده است، تلاش می‌شود تا به این پرسش اصلی پاسخ گفته شود که در متون تاریخی ایران دوره مغول، زیان و آسیب‌های برخاسته از اشتغال به کار در میان پیشه‌وران در چه زمینه‌هایی گزارش شده است؟ از آنجایی که تحقیق در این زمینه در مرحله مقدماتی خود قرار دارد و شناسایی مشاغل به شیوه استقرایی انجام می‌شود، بنابراین فاقد فرضیه معمول است که در تحقیقات تاریخی به کار گرفته می‌شود؛ باین حال چنین می‌نماید از جمله آلودگی‌های تنفسی برخاسته از موادی که پیشه‌وران در محیط کار با آن سروکار داشتند و استنشاق آن، بیش از همه بر سلامت جان پیشه‌وران تأثیر مخرب داشته است.

۲.۱ پیشینه تحقیق

با توجه به اینکه این حوزه از پژوهش (دوره مغول و ایلخانی) تاکنون مورد توجه پژوهشگران تاریخ قرار نداشته لذا می‌توان گفت مقاله فاقد پیشینه پژوهشی است. باین‌همه می‌توان به مواردی اشاره کرد که به‌طور کلی به پژوهش در تاریخ میانه ایران و اسلام پرداخته‌اند. از جمله صباح ابراهیم سعید الشیخلی در پژوهشی با نام «اصناف و حرفه‌ها در دوره عباسی: خاستگاه و تکوین آن» جنبه‌های گوناگونی از زندگی پیشه‌وران را مورد کاوش قرار داده است. پژوهش او به جهت مستندنگاری و دقتی که در طرح دیدگاه‌های تاریخی در پیش گرفته بود، دارای اهمیت فراوانی است.^۶ وی در واقع کار خود را در ادامه و بر پایه تحقیقات و دیدگاه‌های اسلام‌شناسانی چون برنارد لوئیس^۷ و لویی ماسینیون^۸ قرار داده بود. در تاریخ متأخر ایران اسلامی هم مهدی کیوانی در رساله دکترای خود (۱۹۸۲) و سپس در مدخل «اصناف» در دایره‌المعارف بزرگ اسلامی (۱۳۷۹: ۲۷۱-۲۷۹) به طرح برخی دیدگاه‌ها درباره جنبه‌های اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی پیشه‌وران و اصناف در ایران پرداخته است. وی به‌تازگی اثری در ادامه رساله دکترای خویش منتشر کرده و مطالبی بر آن افزوده است (۱۴۰۰)، پژوهش‌های ویلم فلور هم در زمینه اصناف مثال‌زدنی است (برای نمونه: Floor 1987: 772-778; Floor 1975: 99-116).

پژوهشی مقدماتی دربارهٔ صدمات ناشی از کار پیشه‌وران و ... (یزدان فرخی) ۳۰۳

همچنین باید به پژوهشی که با نام «دین زیسته و زندگی روزانه» منتشر شده و در بخشی از آن به «مشاغل و پایگاه‌های درآمدی» اختصاص یافته اشاره کرد. رویکرد کتاب یادشده، در نوع خود دارای تازگی است و وضعیت مشاغل مشغول به کار در امور دینی در زندگی روزمره و به‌ویژه در بخش «اوقاف» قابل توجه است (موسی پور بشلی ۱۳۹۵: ۱۳۲-۱۳۸)، دیگر به‌تازگی پژوهش‌هایی هم در قالب مدخل دانشنامه‌ای در ذیل واژه‌هایی چون «آهنگری» (ابراهیمی ۱۳۹۲: ۲۰۰-۲۰۸)، «حجامت» (متین ۱۳۹۴: ۴۹۴-۴۹۸)، «دباغی» (سلیمی مؤید ۱۳۹۵: ۲۴۱-۲۳۷؛ چنگیزی ۱۳۹۳) و غیره نگاشته شده که در آن‌ها جنبه‌های مختلف کار پیشه‌وران مورد توجه قرار گرفته است. برای نمونه در اثر اخیرالذکر درباره دباغی جنبه‌های مدنظر این مقاله نیز مورد توجه بوده و در متن مقاله نیز اشاره‌هایی به آن شده است. ازجمله اشاره‌ای است که به «بوی نامطبوع دباغ» شده است و به این واسطه خواننده می‌تواند به محیط آلوده این حرفه رهنمون شود. افزون بر آن باید به دستاوردهایی اشاره کرد که در آن کوشیده شده تا ابعاد اجتماعی کار پیشه‌وران مورد توجه قرار گیرد و ضمناً به محیط دشوار و خطرات کار ایشان هم اشاره شده است؛ ازجمله حرفه «آهنگری» را می‌توان مثال زد که درباره آن مطالعه گسترده‌ای صورت گرفته است؛ هرچند سهم بخش «آسیب‌های شغلی» احتمالی در آن به‌اختصار بیان شده است (ذیلابی ۱۳۹۶: ۵۰)، اما چنانکه دست‌کم از محتوای آن‌ها برمی‌آید، موضوع صدمات ناشی از انجام مشاغل، مدنظر قرار نداشته است.

۳.۱ روش، تعریف و محدودیت موضوعی تحقیق

سرانجام به‌منظور تعیین محدودیت موضوعی و دقت در پیشبرد تحقیق و ارائه گزارشی روشمند، تعریف مدنظر این مقاله از «مشاغل زیان‌آور» چنین است: «فعالیت‌های شغلی و حرفه‌ای که محیط کار و مواد مورداستفاده در آن، سلامت پیشه‌وران را دچار زیان، صدمه و آسیب می‌کند». در این تعریف زیان‌هایی مورد توجه قرار می‌گیرد که در آن روزگار و با امکانات ایران روزگار ایلخانی، حتی بامهارت و تدابیر پیشه‌وران قابل‌رفع و جلوگیری نبوده است.

برای نمونه مشاغلی که با آتش سرکار داشتند، همواره به‌نوعی در معرض آسیب قرار داشتند و امکان آسیب به جان ایشان وجود داشت. برای نمونه حرفه آهنگری و پیشه‌های مرتبط با آن و نیز نانوایی ازجمله این مشاغل به شمار می‌آیند که بامهارت پیشه‌وران، زیان‌های ناشی از آن قابل مهار و کنترل بوده است: چنانکه مولوی در تمثیلی در مثنوی معنوی سروده:

فعل آتش نمی‌دانی تو برد/گرد آتش با چنین دانش مگرد؛ علم دیگ و آتش ار نبود ترا/ از شرر نه دیگ ماند نه ابا؛ آب حاضر باید و فرهنگ نیز. تا پزد آن دیگ سالم در ازیر؛ چون ندانی دانش آهنگری/ ریش و مو سوزد چو آنجا بگذری (بلخی ۱۳۷۳: ۶۹۶).

از شعر یادشده می‌توان چنین برداشت کرد که محیط شغل آهنگری برای اشخاص نابلد پرخطر بوده اما در عوض آهنگران مهارت‌هایی آموخته بودند که آسیب احتمالی جلوگیری می‌کرده یا احتمال آن را به حداقل می‌رسانده است؛

این تمایز درباره کار نانویان هم مصداق دارد و از مشاغل زیان‌آور مدنظر این تحقیق کنار گذاشته شده است؛ برای نمونه حکایت پیشرو از تذکره صفوه الصفا درباره زبان‌های کار نانویی ازجمله این موارد است: «اخی شادی خباز اردبیلی» حکایت می‌کند که در اواخر ماه رمضان به خواسته «شیخ صفی‌الدین اردبیلی» به مدت دو روز، یکسره در «مطبخ» خانقاه به پختن نان برای مراسم عید فطر پرداخته بود؛ اما در یکی از شب‌ها در هنگام کار کردن دست وی «بسوخت» و شیخ که برای دیدن کار وی به مطبخ آمده بود سوختگی دست او را به شیوه خاصی که نویسنده صفوه الصفا روایت کرده است، شفا می‌دهد: «به دست مبارک، دستم بگرفت و دست در مالید؛ در حال خوش شد» (ابن بزاز ۱۳۷۶: ۳۳۶)، شاید بتوان در تمایز با مشاغل زیان‌آور از آن‌ها به عنوان مشاغل «پرخطر» یا «مخاطره‌آمیز» یادکرد که خود موضوع متمایزی از این پژوهش خواهد بود.

۲. خواجه‌نصیرالدین توسی و مشاغل زیان‌آور

در کنار گزارش پیشین ابن فوطی درباره دیدگاه خواجه‌نصیرالدین توسی و موضوع دراویش قلندری و مشاغل رایج در جامعه، گزارشی هم از خود خواجه‌نصیرالدین در کتاب «اخلاق ناصری» در دست است که معیاری برای شناخت جامعه ایران دوره میانه قرار گرفته است (Lambton 1988: 222-223; 297; 328)، در آن کتاب که در نیمه نخست سده هفتم قمری و در سال‌های نخست تهاجم و چیرگی مغول‌ها، در قلاع اسماعیلیه نوشته شده، دیدگاه‌هایی درباره طبقه‌بندی جامعه انسانی بر اساس مشاغل و پیشه اشخاص مطرح شده و بر پایه آن و با توجه به ماهیت و شیوه انجام کار در انواع مشاغل، سه دسته «شریف»، «خسیس» و «متوسط» دسته‌بندی شده است که مشاغل «خسیس» دربرگیرنده پیشه‌هایی است که جایگاه فرومایه‌ای در جامعه داشتند و این دسته نیز به نوبه خود از جهت کیفیت و ماهیت آن مشاغل به سه گونه

پژوهشی مقدماتی دربارهٔ صدمات ناشی از کار پیشه‌وران و ... (یزدان فرخی) ۳۰۵

مشاغل «منافی مصلحت عمومی»، «منافی فضیلت» و «مقتضی نفرت طبع» صورت‌بندی می‌شدند (نصیرالدین توسی ۱۳۸۷: ۲۱۲)،

در دسته اخیر ضمن اینکه خواجه این‌گونه مشاغل را در دسته «مشاغل فرومایه» قرار می‌دهد، نکته دیگری درباره آن‌ها می‌افزاید و با بیان عبارت «مقتضی نفرت طبع»^۹ به آفت و آسیبی که در حین انجام مشاغل بر جان پیشه‌وران وارد می‌آمد، اشاره کرده است که می‌تواند در راستای مشاغل زیان‌آور و موردنظر این پژوهش باشد. بر همین اساس وی مشاغلی مانند «حجامی، دباغی و کناسی» را برای نمونه پیش آورده است. به باور وی، ماهیت این مشاغل به‌گونه‌ای بوده است که «اقتضای» انجام دادن آن «نفرت طبع» است؛ یعنی موجب «رמידگی» و یا «بیزاری» در «طبع» آدمی خواهد شد. به سخنی دیگر اشتغال به آن شغل، به دلیل ویژگی‌های محیط کار یا شیوه انجام، باعث می‌شود «طبع» یا طبیعت انسان رنجیده و آسیب ببیند. بنابراین هرچند به گفته خواجه سرشت و طبیعت انسان از این مشاغل دوری می‌کند و گریزان است اما بنا به ضرورت و نیاز اجتماع انسانی انجام آن نیز گریزناپذیر است (نصیرالدین توسی ۱۳۸۷: ۲۱۲)، ناگفته پیداست که پرداختن به مشاغل یاد شده که انسان را در شرایط ناموافق با طبع و چه بسا زیانمند قرار می‌دهد، کسب درآمد از آن‌ها از روی ناچاری و یا در اثر دنبال‌روی از میراث خانوادگی قشرهای فرودست بوده است و از اینرو مطلب یادشده به حوزه مطالعه گروه‌های «فرودست» پیوند دارد. به هر روی خواجه، برای دسته‌بندی مشاغل حاوی شرایط و محیط کاری آسیب‌رسان بر سلامت پیشه‌وران باب سخن گشوده است.

خواجه درباره طرح این موضوع، البته جزئیات بیشتری به دست نمی‌دهد و مشاغل بیشتری که مقتضی نفرت طبع باشد، معرفی نکرده است و به‌هرروی دست‌کم در طرح مجدد دیدگاه وی در دانشنامه‌ای که شمس‌الدین آملی اندیشمند نیمه سده هشتم قمری در اواخر دوره ایلخانی فراهم آورده نیز چیزی به آن افزوده نشده و این البته نشان می‌دهد که آن طرز تلقی در میان اندیشمندانی ایرانی و مسلمان سده هشتم موردپذیرش قرار گرفته است (آملی ۱۳۸۱: ج ۲، ص ۳۹۹)، بنابراین ضمن معرفی نمونه‌های یادشده در راستای مسئله و پرسش تحقیق، تلاش می‌شود نمونه‌ها و مشاغل مشابه در این زمینه معرفی شود.

۳. دباغی

دباغی از حرفه‌های کهن در ایران است که در فرآیند انجام آن، پوست حیوانات به چرم تبدیل می‌شد و کار آن به کمک مواد معمولاً بدبو و طی مراحل دشوار انجام می‌گرفت. بنابراین در

این شغل محیط کار به گونه‌ای بود که «بوی تعفن» ناشی از مواد مورد استفاده، آن را به شغلی خاص درآورده و در نتیجه در ایران همواره کارگاه‌های دباغان در نقاط مجزا و بیرون از شهر قرار داده می‌شد (سعیدی سیرجانی ۱۹۹۳: ۵۳۲-۵۳۰)،

هرچند باتدبیر یاد شده، شهروندان از بوی محل کار ایشان آسوده می‌شدند، اما با این حال کاربدستان آن شغل پیوسته و در ساعات انجام کار در معرض آن قرار داشتند. مولانا جلال‌الدین بلخی در نیمه دوم سده هفتم قمری^{۱۱} در قلمرو سلجوقیان روم، از مشاهده از فعالیت دباغان، برای بیان معانی عرفانی خود بهره برده و آسیب جسمانی این دسته از پیشه‌وران و تأثیر زیان‌آور محیط کار بر ایشان را دست‌مایه‌ای برای بیان سخنان اخلاقی و عارفانه خود کرده است. هرچند در اثر اخیر نمونه‌هایی روشن از این آسیب احتمالی در محیط کار و آلودگی‌های آن به دست نمی‌دهد، اما روشن است که این فضا و محیط کار آلوده می‌تواند سبب‌ساز آسیب‌های وارده بر جسم پیشه‌وران باشد.

وی در حکایتی از دباغی سخن می‌گوید که در بازار «عطاران» بر اثر بوی عطر و گلاب و عنبر و به‌طور کلی فضای این بازار، دچار بیهوشی می‌شود و درمان‌های معمول مانند خوراندن گلاب و دود کردن عنبر بر وی کارساز نمی‌شود، بلکه حال او را بدتر می‌کند و تنها زمانی درمان حاصل می‌شود که «برادرش» داروی وی را در «سرگین سگ» می‌یابد (مولانا ۱۹۲۹: ج ۴، ص ۲۹۳-۲۹۵؛ زمانی ۱۳۷۷: ج ۴، ص ۹۴-۹۸)،

مولانا در حکایت اخیر ماهیت کار دباغان را در این داستان به کار «جُعَل»^{۱۱} تشبیه می‌کند که پیوسته در حال «سرگین کشی» است. به گفته وی بوی تعفن آور حیوانات «اندر مغز و رگ» صاحبان این شغل «توی بر تو» جای کرده است و از این رو است از بوی گلاب و عنبر و مشک، بی‌جان و بی‌هوش می‌شوند.

گفته می‌شود که ریشه داستان و بن‌مایه اصلی آن در سده‌های پیش از مولانا رواج داشته است؛^{۱۲} چنانکه در یکی از شرح‌های اخیر مثنوی، گفته شده که این داستان برگرفته شده از کیمیای سعادت است (زمانی ۱۳۷۷: ج ۴، ص ۹۳)، اما در کیمیای سعادت، شخصیت اصلی داستان به جای «دباغ»، کسی است که شغل «کناسی»^{۱۳} دارد (غزالی ۱۳۸۳: ج ۲، ص ۶۰۰)،

بنابراین شخصیت اصلی داستان به «دباغ» تغییر داده شده و گمان می‌رود از آن روی باشد که «دباغی» مطابق تجربه زیسته مولانا و جامعه روزگار او در آسیای صغیر، به آن تمثیل نزدیک‌تر بوده است.^{۱۴} مؤید مطلب بالا روایتی است که در تذکره مناقب العارفین گزارش شده و در آن مولانا در کنار «دباغستان» که گویا محلی مجزا و در بیرون شهر بوده، برای بیان مطالب عرفانی

پژوهشی مقدماتی دربارهٔ صدمات ناشی از کار پیشه‌وران و ... (یزدان فرخی) ۳۰۷

خویش، توصیفی از آن محل یا کارگاه به دست داده است. بر پایه آن «حسام‌الدین دباغ» روایت می‌کند که هنگامی که مولانا در پیرامون دباغ‌خانه ایستاده بود، با دیدن آب جویی که از دباغ‌خانه بیرون می‌آمده و «به‌غایت آلوده و پلید شده بود» نکته و رهنمودی عرفانی بیان کرده است (افلاکی ۱۳۸۵: ۵۰۷)،^{۱۵}

این روایت نشان می‌دهد که محیط کار دباغ‌ها تا چه اندازه «آلوده و پلید» بوده است و نه تنها کاری مقتضی فرومایگی بوده بلکه مایه «نفرت طبع» و احتمالاً زمینه‌ای برای ابتلا به بیماری‌های گوناگون برای کسانی که به آن مشغول بودند، می‌شده است؛ چنانکه گمان می‌رود که درد چشم «حسام‌الدین دباغ» از مریدان برجسته طریقت مولویه که شغل دباغی داشت و از او در چند جای مناقب العارفین یادشده است، بر اثر آلودگی‌های ناشی از این شغل بوده باشد (افلاکی ۱۳۸۵: ۴۲۶)،

۴. کناسی

همان‌گونه که پیش‌تر اشاره، سرگین‌کشی یا «کناسی» همواره از شغل‌هایی بود که پیوسته صاحبان آن، متأثر از محیط آلوده کار بودند و هم به گفته خواجه‌نصیرالدین توسی و پیرو او شمس‌الدین آملی مایه «نفرت طبع» بوده است. حمدالله مستوفی در حدود سال ۷۳۰ قمری، داستانی را درباره ابوعلی سینا نقل می‌کند که در آن ضمن اشاره به «مذلت» کار کناسی، «از محنت کناسی مُردن» سخن به میان می‌آید. در آن روایت که سخن درباره اخلاق و نکوهش دنیاطلبی و نفسانیت است، شخصیتی که شغل کناسی دارد، می‌گوید برای وی از رنج، مرارت و مشقت کناسی مردن، آسان است اما مرگ برای دنیادار و صاحبان جاه و مال دشوار است. در این روایت دو مضمون وجود دارد: نخست آنکه برای کسانی مانند کناس این حکایت، مردن به دلیل سختی زندگی با آن شغل، آسان بود و دیگر اینکه گویا مرگ بر اثر مبادرت به آن شغل، امر محتملی محسوب می‌شده است (مستوفی ۱۳۶۴: ۶۸۹)،^{۱۶}

۵. موزه دوزی

درباره آسیب و زیان‌های مطرح درباره موزه‌دوزی در این دوره، تنها یک روایت به دست آمده است. این یافته که در ضمن یکی از حکایت‌های مربوط به زندگی عرفانی شیخ صفی‌الدین اردبیلی (درگذشته به سال ۷۳۵ ق) مشاهده می‌شود، تولید کفش با نوعی از چرم به نام «بلغاری» و بوی برخاسته از آن در هنگام کار، زمینه را برای بیماری پیشه‌ور کار فراهم کرده و

به او آسیب رسانده است. اگرچه کتاب صفوه الصفا در میانه سده هشتم قمری (حدود ۷۵۹ق) نوشته شده اما روایت‌های آن بیشتر مربوط نیمه نخست سده هشتم قمری (Savory 1997: 8) است. در این حکایت به روشنی، آلودگی ناشی از مواد کار اشاره شده است: «پیره عبدالله» که یکی از مریدان و راویان کرامات شیخ صفی‌الدین در صفحه الصفا است از پدرش که برای مدتی در اوایل جوانی به شغل «موزه دوزی» مشغول بوده، نقل می‌کند: برای مدتی کوتاه نوعی چرم مشهور به «بلغاری» برای تولید کفش به کار برده است. اما پس از مدتی «از بوی آن خلل عظیم در دماغ وی پیدا شد و چنان گشت که از کار به کلی بیفتاد و به کار مشغول نمی‌توانست شدن و سبب ندانستی که بعد از مدتی اندرین مرض بگذشت که به زحمت می‌بود». وی که از مریدان شیخ صفی‌الدین بود با کرامت شیخ به علت بیماری خود پی برده و با توصیه شیخ و همین که «موزه دوزی ترک کرد بعد از چند روزی صحت یافت» (ابن بزاز ۱۳۷۶: ۳۳۱)،

این چرم بویناک و کلفت، در صنعت کفش‌سازی گویا بیشتر از روسیه آورده می‌شد و دارای بوی خاصی بوده است و نیز به آن «ردیم» هم می‌گفته‌اند (دهخدا ۱۳۷۷: ۴۹۶۳). هرچند به بوی خوش آن اشاره شده اما چنانکه از روایت یادشده می‌توان به روشنی برداشت کرد، این بوی برای سلامت کسانی که به عنوان پیشه‌ور و دست‌ورز با آن کالا تولید می‌کردند، زیان‌رسان بوده است. به‌هرروی راه‌حل این دسته از منابع برای رفع مشکل و بیماری ترک شغل زیان‌آور بوده است.

۶. حجامی

چنانکه اشاره شد، حجامی از مشاغل سه‌گانه‌ای بود که به‌زعم خواجه‌نصیرالدین، با انجام آن در انسان «نفرت طبع» حاصل می‌شود. در اصل واژه «حجام» به کسی اشاره دارد که به کار گرفتن خون از رگ اشخاص می‌پردازد و از این‌رو به‌عنوان شغل مکملی برای پزشکی سنتی محسوب می‌شد (نسفی ۱۳۸۶: ۱۶۷؛ بلخی ۱۳۸۴: ۳۵۱)^{۱۷} اما در طول تاریخ افزون بر آن کار، ایشان کار دلاکی، سر تراشی و سلمانی را نیز بر دوش داشتند و یا متقابلاً دلاکان و سر تراشان هم حجامت نیز می‌کردند (انوری ۱۳۸۱: ۳/ ۲۴۷۰)، باین‌همه به نظر می‌رسد آنچه مبنای نظر کسانی مانند خواجه‌نصیرالدین توسی و شمس‌الدین آملی بوده، همین سروکار داشتن با انواع شیوه‌های اجرای عمل حجامت و به اصطلاح گرفتن خون کثیف از قسمت‌های مختلف بدن اشخاص دردمند با گشودن رگ ایشان و یا زالو انداختن بر قسمت‌هایی خاص از بدن ایشان بود (متین ۱۳۹۴: ۴/ ۴۹۴-۴۹۸)^{۱۸}.

۷. نحاسی

در زبان عربی واژه «نحاس»^{۱۹} به معنای مس است و در لغت «نحاس» به معنای «مسگر» برابر نهاده شده است (انوری، ۱۳۸۲: ۸/۷۷۵۵)، در جهان‌گشای جوینی، در ذکر وزارت «اصیل روغدی» در دوره نخستین چیرگی مغول‌ها بر ایران که به دوره «حاکمان مغولی» نیز مشهور است، سخن از عوارض و زیان‌های شغلی پیشه‌ورانی که به حرفه نحاسی یا مسگری می‌پرداختند، به میان آمده است.

اصیل روغدی که از «ابنای دهاقین» و از اهالی روغد در خراسان بود، در دوره حکومت «کورکوز» و پس از برافتادن شرف‌الدین خوارزمی به وزارت رسیده است. به گفته جوینی وی به دلیل اینکه «در ابتدا» به شغل «نحاسی» اشتغال داشته و در اثر زیان‌های برخاسته از آن شغل در مجالس رسمی دیوان و «در جمع صدور و اعیان، بی‌دهشت، ضراط و حباق»^{۲۰} ازو روان می‌شده است (جوینی ۱۳۸۵: ۲/۲۳۹)،

اگرچه آوردن مطالبی مانند آن در جهان‌گشای جوینی قدری رکیک می‌نماید و از سویی نیز گویا نویسنده، آن را برای سرزنش اخلاق دون‌مایه او به‌کاربرده است اما باین‌همه از نقطه‌نظر موضوع موردبحث این پژوهش، دارای اهمیت به‌سزایی است. زیرا جوینی به‌صراحت و به قطعیت از ابتلای پیشه‌وران شاغل در آن شغل به ناتوانی در نگه‌داشتن خویشتن باد معده و عوارض ناشی از حرفه نحاسی یا مسگری سخن به میان می‌آورد.

چنانکه مشهور است مسگران برای انجام کار روزانه خویش بایستی پنجه پاها را به چپ و راست می‌چرخاندند و این مستلزم پیچ و تاپ در کمر بود و البته در ورزش پهلوانی و به‌ویژه در میان کشتی‌گیران اصطلاحی به نام «مسگری» شناخته‌شده که به‌نوعی «نرمش» و حرکتی در فعالیت‌های آمادگی جسمانی اشاره دارد که به گمان از فعالیت حرفه‌ای نحاس و مسگران گرفته‌شده است (پرتویضایی کاشانی ۱۳۸۲: ۱۲۱)، هر چه هست، تداوم در این کار روزانه، (دست‌کم از نگاه جوینی) موجب آسیب و عارضه‌ای شده که در شخص «اصیل روغدی»، به‌عنوان عارضه‌ای عادی جلوه کرده است.

۸. کیمیاگری

بی‌گمان کیمیاگری شغل و پیشه متعارفی از نظر ماهیت اقتصادی، اجتماعی و غیره در مقایسه با حرفه‌های رایج پیشین محسوب نمی‌شود و حتی می‌توان ایشان را در زمره دانشمندان قرار داد؛ سخن سعدی می‌تواند وضعیت کسانی که به این کار می‌پرداختند را به‌روشنی نشان دهد. در

گلستان درباره ناکامی و نامرادی اهل این حرفه از کسب درآمد در روزگار خویش^{۲۱}، چنین گفته شده: «کیمیایگر به غصه مرده و رنج / ابله اندر خرابه یافته گنج» (سعدی ۱، ۱۳۸۴: ۸۴)، این سخن اشعار دارد بر اینکه صاحبان این شغل کسب و کار معین و مشخصی برای تولید و درآمد نداشتند. بنابراین در اصل شغل مرسوم برای عموم مردم محسوب نمی شد؛ اما با این حال، ذکر این حرفه به این دلیل در این مقاله درج شد تا محتوای تنها گزارش موجود درباره تأثیر محیط آلوده کار، از این طریق بازتاب یافته و از این رو بتوان آن را زمینه ساز پژوهش های دیگری در عرصه فعالیت های حرفه ای گوناگون آسیب رسان قرار داد.

در کتاب «الحوادث الجامعه» نوشته ابن فوطی (۶۴۲ تا ۷۳۵ ق)، در ضمن رویدادهای سال ۶۷۶ قمری در بغداد، از درگذشت «عزالدين عبدالسلام بن كبوش بصری» از شاعران صاحب نام در آن سال یاد می شود و در این گزارش چنین عنوان شده که وی «به صنعت کیمیا سخت مولع» بوده است و «به سبب بخارات که از تصعید داروها برمی خاست چشمش نابینا شد» (ابن فوطی ۱۳۸۱: ۲۳۷)، می توان گفت موضوع «بخارات» مواد شیمیایی و صدمات ناشی از آن بر سلامت پیشه وران در حرفه های گوناگونی قابل پیگیری و بررسی باشد و این خود زمینه پژوهش های بیشتری خواهد بود.

۹. نتیجه گیری

دست آورد این پژوهش نشان می دهد در تاریخ ایران، می توان شماری از مشاغل را در رده مشاغل زیان آور دسته بندی و معرفی کرد. این دسته بندی به منظور شناخت بیشتر وضعیت پیشه وران، زمینه ای برای پژوهش های تازه ای فراهم می آورد و نشان می دهد که در ایران روزگار مغول اشخاص در مشاغلی فعال و دست به کار بودند که با وجود آشکار بودن آسیب های وارده بر جان و تن ایشان، به دلیل نیاز جامعه به فعالیت ایشان، چاره ای از ادامه فعالیت ایشان نبود.

در میان یافته های این پژوهش مشاغلی چون «دباغی»، «کناسی»، «حجامی»، «نحاسی»، «موزه دوزی» و «کیمیایگری» (با اندکی چشم پوشی درباره ماهیت این کار و متفاوت ماهوی آن با مشاغل پیش گفته) را می توان در دسته مشاغلی قرار داد که متون تاریخی ایران روزگار مغول، به روشنی از آسیب خوردن پیشه وران در اثر مبادرت به کار روزانه در آن شغل، اطلاعاتی در دسترس قرار می دهند. در همه موارد به جز «نحاسی» مسئله پیشه وران آلودگی تنفسی در محیط کار بوده است. به سخنی دیگر لوازم، مواد خام و اولیه کار و به طور کلی محیط کار دست کم پنج

شغل یادشده، آن‌چنان آلوده بوده است که باوجود مهارت‌ها و تجربه صاحبان مشاغل بازهم در متون نمونه‌هایی از آلودگی و آسیب‌دیدگی بر از اشتغال در آن‌ها دیده می‌شود.

در میان پنج شغل مذکور، صرف‌نظر از کیمیاگری که ظاهراً شغل مرسوم و گسترده‌ای در میان عامه نبود، دیگر شغل‌ها از ضروریات زندگی و کاری در چرخه تولید جامعه سنتی و کهن ایران محسوب می‌شد؛ ضرورت وجود چنان مشاغلی و دیرینگی و دیرپایی آن‌ها کار را به آنجا رسانده بود که محیط شغلی در میان باروهای عامیانه ایران رسوخ کرده و محیط آلوده کار ایشان را (دباغی) به محلی برای برگزاری بخشی از آیین‌ها، مراسم سالیانه درآورده بود.

از سوی دیگر شغل نحاسی یا مسگری را باید در ردیف مشاغل زیان‌آوری محسوب داشت که آسیب آن در اثر فشارهای نامتعارف در کار روزانه مسگران بر بخش‌هایی از بدن ایشان بود. چرخش مداوم بدن به چپ و راست، بر روی پنجه پا برای انجام کار مسگری، چنان فشاری به اعضای بدن ازجمله روده و معده می‌آورد که برای نویسندہ‌ای مانند عطاملک جوینی انتساب عارضه بی‌اختیاری در «ضراط و حباق» به وزیر نامحبوب وی در اثر اشتغال پیشین به آن شغل، (هم به‌منظور فرو کاستن از شأن و شوکت وی) امری طبیعی و عادی می‌نموده است. یعنی برای عطاملک و معاصران وی دور از ذهن نبوده که شخصی از پیشه مسگران به چنان آسیبی دچار شود.

سرانجام این پژوهش که در تنگنای دوره‌ای محدود به گردآوری نمونه‌های تاریخی پرداخته است، نمی‌تواند مدعی شناسایی جامعی از این مشاغل زیان‌آور در جامعه ایران روزگار مغول و ایلخانی باشد. بلکه اهمیت پژوهش حاضر در طرح موضوع و گشودن راه شناسایی نمونه‌های تاریخی برای پژوهش‌های دیگر خواهد بود و البته ارائه تعریفی ابتدایی در این زمینه به‌منظور استفاده از پژوهش‌های دیگر می‌تواند به تکمیل و رشد این حوزه از تحقیقات تاریخ اجتماعی ایران رهنمون شود.

پی‌نوشت‌ها

۱. در ایران کنونی مطابق قوانین، این وظیفه بر عهده قوه قضائیه نهاده شده است (مثلاً بنگرید به: ماده ۱۴ بانام «احیای حقوق عامه» از «سند امنیت قضایی» مصوب ۱۳۹۹/۷/۱۶ قوه قضائیه مندرج در روزنامه رسمی

به نشانی ذیل: <https://rrk.ir/Laws/ShowLaw.aspx?Code=22444>

۲. از نخستین خبرهایی که در ایران، از این حمایت به دست می‌آید، در «لایحه قانونی بیمه‌های اجتماعی کارگران» مصوب ۱/ ۱۱/ ۱۳۳۱ خورشیدی است که در دوره نخست‌وزیری محمد مصدق به تصویب

رسیده است. در لایحه اخیر عبارت «کارهای سخت و خطرناک» به کار رفته و در پرتو آن مزایای و حمایتی از کار به دستان این دسته از مشاغل قائل شده است (معاونت حقوقی ریاست جمهوری، لایحه، ۱۳۳۱) و پس از آن مجلس شورای ملی هم آن را در ۱۳۳۹/۲/۲۱ «قانون بیمه های اجتماعی کارگران» تصویب کرده و از آن مشاغل بانام «کارهای سخت و زیان آور» یاد شده است (مرکز پژوهش های مجلس شورای اسلامی، ۱۳۳۹)، رفته رفته این قوانین و مقررات توسعه یافته و به نفع شاغلان کارهای سخت، مزایا و محدودیت هایی برای آن در نظر گرفته شده است، به گونه ای که امروزه قوانین آن دست کم یک جلد کتاب می شود (اصابتی، خالقیان و پرکنی، ۱۳۹۳)،

۳. در پژوهشی که به تازگی از نگاه حقوقی به موضوع این دسته از مشاغل پرداخته شده، از واژگان انگلیسی «hard and harmful jobs» برای آن بهره گیری شده است (المشیری و بهنیا فر، ۱۴۰۱: ۲۴-۲۸)،

۴. دست کم تا روزگار غازان خان، همچنان به گروهی از پیشه وران اشاره می شود که صرفاً به حکومت مغول خدمت می کردند و این گمان در خصوص ایشان پیش کشیده شده که شاید فرزندان و اعقاب پیشه ورانی بودند که در روزگار نخستین حمله مغول اسیر شده بودند (Lambton, 1988: 344-345)،

۵. عبید زاکانی، گزارش دگرگون شده و به طنز آمیخته شده ای از این گزارش را در کتاب خود آورده است (عبید زاکانی، ۱۹۹۹: ۲۴۳)،

۶. باینکه نزدیک به پنج دهه از انتشار آن می گذرد (شیخلی، ۱۹۷۶) همواره باز نشر شده و از جمله به زبان فارسی هم ترجمه شده است (شیخلی، ۱۳۶۲)،

۷. از جمله مقاله های مشهور وی می توان به این مقاله اشاره کرد: (Lewis, 1937: 20-37)،

۸. وی در دانشنامه اسلام چاپ لیدن مداخل مختلفی از جمله «شد» و «صنف» در زمینه اصناف نگاشته است که مورد استفاده شیخلی هم قرار داشته است. یک نمونه از یافته های او در «دانشنامه علوم اجتماعی» به چاپ رسیده است (Massignon, 1949: 214-216)،

۹. چنین می نماید که در متن کتاب النقص و برای نویسنده آن عبدالجلیل رازی (سده ششم ق) نیز همین اثر «نفرت طبع» در مبادرت به مشاغلی چون «کناسی»، شهرت داشته است (رازی، ۱۳۹۱: ۶۷۹)،

۱۰. هر چند اتفاق نظری درباره تاریخ دقیق آغاز سرایش مثنوی معنوی وجود ندارد، اما بر اساس یکی از دیدگاه های اخیر، دفتر نخست از شش دفتر مثنوی تا سال ۶۶۰ قمری نوشته شده و سپس دیگر دفترها از سال ۶۶۲ ق به بعد نگاشته شده است (افشین وفایی و فیروزبخش، ۱۳۹۳: ۱۵-۲۷)

۱۱. به نظر می رسد پست انگاشتن این شغل در این حکایت از مثنوی (صرف نظر از مراد های عرفانی شاعر)، امر تازه ای نیست، چنانکه راغب اصفهانی در گذشته به سال ۵۰۲ قمری آن را در کنار سه شغل دیگری و از جمله «حجامت» شغل اشخاص «سفله» یا دون مایه می داند و گزارشی در زیر عنوان «ذکر من تولی صناعة دنیة من الأكابر» درباره «طالوت» و دست یافتن او به پادشاهی و ماهیت «پست» یا «دنیة» دباغی به دست می دهد (راغب اصفهانی، ۱۹۹۹: ۱/ ۵۴۰)،

پژوهشی مقدماتی دربارهٔ صدمات ناشی از کار پیشه‌وران و ... (یزدان فرخی) ۳۱۳

۱۲. و البته پس‌از آن نیز روایت‌هایی با مضمون کلی مشابه اما در جزئیات متفاوت هم در دست است؛ چنانکه در تاریخ رشیدی در سده دهم قمری شخصیت اصلی حکایت همان «کناس» امام محمد غزالی است (دوغلالت، ۱۳۸۳: ۶۳۳).

۱۳. به‌طور کلی غزالی «کناسی» را در کنار «دباغی» و از نگاه دینی و شرعی نگریسته و از جهت در تماس بودن و «مخالطت» ایشان با «نجاست» و آلودگی ناشی از آن مشاغل، شغلی «مکروه» دانسته است (غزالی، ۱۳۸۶: ۱۸۰/۲).

۱۴. راغب اصفهانی هم درباره بوی بد دباغان، به شوخی از فراری بودن عطارها از دست ایشان سخن به میان می‌آورد (راغب اصفهانی، ۱۹۹۹: ۴۳۳/۲).

۱۵. در روایت‌های معاصر تا اواخر دوره قاجاریه در شهر تهران، از دباغ‌خانه نیز مؤید همین توصیف پیش‌گفته است؛ چنانکه گفته می‌شود کارگاه ایشان سراسر «آلودگی»، «تعفن» بود و از میان حوض‌های آب هفت‌گانه‌ای که برای انجام کار دباغی داشتند، هفتمین آن‌ها بیش از همه «تعفن و چرک و کثافات و کرم و حشرات» داشت و^{۱۵} گویا همین «آلودگی» و «تعفن» موجب شده بود تا رمال‌ها و حسابگرها بتوانند عوام را برای دفع و رفع «سحر» و «جادو» و «طلسم»، به تمسک جستن به آب آلوده دباغ‌خانه هدایت کنند (شهری، ۱۳۷۱: ۴/۶۹-۷۰)، هرچند باور اخیر مستند به منابع مؤخر است اما به نظر می‌رسد باورهای یادشده ریشه‌های کهن‌تری داشته باشد. دیدگاه اخیر محدود به اهالی تهران نبوده و در مناطق دیگر ایران از جمله کردستان و زنجان نیز برای بخت‌گشایی دختران و دفع طلسم و جادو آن شیوه رواج داشته است (سلیمی مؤید، ۱۳۹۵: ۲۴۰-۲۴۱).

۱۶. اما نقش و کارکرد کناسان در چرخه تولید نیز قابل فهم است؛ زیرا «گردآوری کود در امر معیشت و اقتصاد روستایی ایران، مقام‌نمایی داشته» و از آنجایی که بخشی از آن را «کود انسانی» تشکیل می‌داد، نقش کناسانی در گردآوری آن از خانه‌های اهل شهر پررنگ بود (پتروشفسکی، ۱۳۵۷: ۲۶۸). اگرچه مطابق پژوهش اخیر اطلاعات دوره مغول در این زمینه پراکنده است اما سفرنامه‌های دوره صفویه اطلاعات دقیقی از کار آن‌ها در دسترس قرار می‌دهد که ظاهراً از دوره‌های پیش و از جمله دوره مغول به بعد معمول بوده است. برای نمونه در سفرنامه پیترودلاواله (دلاواله، ۱۳۸۴: ۷۳) و یا دومان به این چرخه اشاره شده است (Du Mans, 1890: 233-234).

۱۷. و یا مولانا می‌گوید: «سوی کشنده آید کشته چنانکه زود/ خون از بدن به شیشه حجام می‌رود» (بلخی، ۱۳۸۴: ۳۵۱).

۱۸. در این معنا سعدی، این کار را درباره «فاصد» یعنی «فصد کننده» به‌کاربرده و گفته است «درشتی و نرمی به هم در به است/ چو فاصد که جراح و مرهم نه است» (سعدی، ۱۳۸۴: ۱۷۳).

۱۹. در زبان فارسی «نحاس» به معنای «مس» به کار گرفته شده است (ادیب کرمینی، ۱۳۸۵: ۱/۷۱۶). سعدی در بوستان چنین سروده است: «و گر نقره اندوده باشد نحاس/ توان خرج کردن بر ناشناس» (سعدی، ۱۳۸۱: ۱۴۲).

۲۰. هر دو واژه «ضراط» و «حباق» در فرهنگ‌های لغت به معنای «تیز»، «باد شکم» آمده است.
۲۱. البته درباره برخی از ایلخانان از جمله هلاکوخان، گفته می‌شود که به کیمیاگری توجه ویژه‌ای نشان می‌داد و از آن حمایت می‌کرد (Lane, 2003: 35؛ لین، ۱۳۸۸: ۷۰)؛ از این رو شاید بتوان گفت در پرتو این توجهات، اقبال بیشتری در میان ایرانیان به این پیشه در این روزگار شده باشد.

کتاب‌نامه

- آملی، شمس‌الدین (۱۳۸۱)، *نفائس الفنون و عرایس العیون*، به تصحیح ابوالحسن شعرانی و سید ابراهیم میانجی، تهران: اسلامیه.
- ابراهیمی، معصومه (۱۳۹۲)، *دانشنامه فرهنگ مردم ایران*، زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی، ج ۱، ذیل مدخل «آهنگری»، تهران: دایره المعارف بزرگ اسلامی.
- ابن بزاز، درویش توکلی (۱۳۷۶)، *صفوه الصفا*، به تصحیح غلامرضا طباطبایی مجد، تهران: زوار.
- ابن بطوطه، محمد بن عبدالله (۱۴۱۷)، *رحله*، به تصحیح عبدالهادی تازی، ریاض: اکادیمیه المملکه المغربیه.
- ابن فوطی، کمال‌الدین عبدالرزاق (۱۳۸۱)، *الحوادث الجامعه: رویدادهای قرن هفتم هجری*، ترجمه عبدالمحمد آیتی، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- ادیب کرمنی، علی بن محمد (۱۳۸۵)، *تکمله الاصفاف*، به تصحیح علی رواقی با همکاری سید زلیخا عظیمی، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- اصابتی، محمد، خالقان، محمود و پرکنی، امیرعباس (۱۳۹۳)، *مجموعه مقررات مشاغل سخت و زیان‌آور*، تهران: فدک.
- افلاکی، احمد بن اخی ناطور (۱۳۸۵)، *مناقب العارفين*، تصحیح تحسین یازیجی، تهران: دنیای کتاب.
- افشین وفایی، محمد و فیروز بخش، پژمان (۱۳۹۳)، «سرایش و کتابت مثنوی»، *بخارا*، سال شانزدهم، شماره ۱۰۴، بهمن و اسفند.
- انوری، حسن (۱۳۸۱)، *فرهنگ بزرگ سخن*، تهران: سخن.
- بلخی، جلال‌الدین مولانا (۱۳۸۴)، *دیوان کبیر شمس*، به تصحیح بدیع الزمان فروزانفر، تهران: طایه.
- پرتو بیضایی کاشانی، حسین (۱۳۸۲)، *تاریخ ورزش باستانی ایران (زورخانه)*، تهران: زوار.
- پطروشفسکی، ایلیا پائولوویچ (۱۳۵۷)، *کشاورزی و مناسبات ارضی در ایران عهد مغول*، ترجمه کریم کشاورز، تهران: نیل.
- دلاواله، پیتر (۱۳۸۴)، *سفرنامه پیتر دلاواله*، ترجمه شعاع‌الدین شفا، تهران: علمی فرهنگی.
- دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۷)، *لغت‌نامه دهخدا*، تهران: دانشگاه تهران.

پژوهشی مقدماتی دربارهٔ صدمات ناشی از کار پیشه‌وران و ... (یزدان فرخی) ۳۱۵

ذیلابی، نگار (۱۳۹۶)، «حرفه آهنگری در منابع اسلامی از منظر تاریخ اجتماعی»، *تاریخ و تمدن اسلامی*، ش ۲۶، ص ۳۹-۶۰.

جوینی، عظاملک (۱۳۸۵)، *تاریخ جهانگشای جوینی*، به تصحیح محمد قزوینی، تهران: دنیای کتاب.
چنگیزی، اسماعیل (۱۳۹۳)، *دانشنامه جهان اسلام*، زیر نظر غلامعلی حداد عادل، ج ۱۷، ذیل مدخل «دباغی»، تهران: دانشنامه جهان اسلام، نسخه الکترونیکی: <https://rch.ac.ir/article/Details/9102>
دوغلان، میرزا محمد حیدر (۱۳۸۳)، *تاریخ رشیدی*، تصحیح عباس قلی غفاری فرد، تهران: میراث مکتوب.
رازی، عبد الجلیل (۱۳۹۱)، *بعض مثالب النواصب فی نقش بعض فضائح الروافض*: معروف به تقصص، به تصحیح میرجلال الدین محدث ارموی، تهران: سازمان چاپ و نشر.
راغب اصفهانی، ابوالقاسم حسین (۱۹۹۹)، *محاضرات الأدباء و محاورات الشعراء و البلغاء*، بیروت: دار الأرقم بن أبی الأرقم.

رضوی، ابوالفضل (۱۳۸۸)، *شهر، سیاست و اقتصاد در عهد یلخانان*، تهران: امیرکبیر.
زمانی، کریم (۱۳۷۷)، *شرح جامع مثنوی معنوی*، تهران: اطلاعات.
سعدی، مصلح الدین (۱۳۸۱)، *بوستان*، به تصحیح غلامحسین یوسفی، تهران: خوارزمی.
سعدی، مصلح الدین (۱۳۸۴)، *گلستان*، به تصحیح غلامحسین یوسفی، تهران: خوارزمی.
سلیمی مویّد، سلیم (۱۳۹۵)، *دانشنامه فرهنگ مردم ایران*، زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی، ج ۴، ذیل مدخل «دباغی»، تهران: مرکز دایره المعارف بزرگ اسلامی.

شهری، جعفر (۱۳۷۱)، *طهران قدیم*، تهران: معین.
شیخلی، صباح ابراهیم سعید (۱۹۷۶م)، *الاصناف فی العصر العباسی*، نشأتها وتطورها، بغداد: وزارة الاعلام.
شیخلی، صباح ابراهیم سعید (۱۳۶۲)، *اصناف در عصر عباسی*، ترجمه هادی عالم زاده، تهران: دانشگاهی.
عبید زاکانی (۱۹۹۹)، *کلیات عبید زاکانی*، به تصحیح محمدجعفر محجوب، نیویورک: بیبلیوتیکا پرسیکا.
غزالی، امام محمد (۱۳۸۶)، *احیاء علوم الدین*، ترجمه حسین خدیو جم، تهران: علم فرهنگی.
غزالی، امام محمد (۱۳۸۳)، *کیمیای سعادت*، به تصحیح حسین خدیو جم، تهران: امیرکبیر.
کیوانی، مهدی (۱۳۷۹)، *دایره المعارف بزرگ اسلامی*، زیر نظر کاظم بجنوردی، ج ۹، ذیل مدخل «اصناف»، تهران: دایره المعارف بزرگ اسلامی.

کیوانی، مهدی (۱۴۰۰)، *بازرگانی و اصناف پیشرو در عهد صفوی*، تهران: مرکز دایره المعارف
لین، جرج (۱۳۸۸)، *ایران در اوایل عهد یلخانی: رنسانس ایرانی*، ترجمه ابوالفضل رضوی، تهران: امیرکبیر.
متین، پیمان (۱۳۹۴)، *در دانشنامه فرهنگ مردم ایران*، زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی، ج ۳، ذیل مدخل «حجامت»، تهران: مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی.

مستوفی، حمدالله (۱۳۶۴)، *تاریخ گزیده*، به تصحیح عبدالحسین نوایی، تهران: امیرکبیر.

المشیری، مجتبی، بهنیا فر، احمد رضا (۱۴۰۱)، «تحلیل حقوقی و اخلاقی بازنشستگی پیش از موعد، از کار افتادگی و فوت در مشاغل سخت و زیان آور»، *اخلاق در علوم و فناوری*، سال هفدهم، بهار، ص ۲۴-۲۸.

موسی پور بشلی، ابراهیم (۱۳۹۵)، *دین زیسته و زندگی روزانه: پژوهشی در فرهنگ دینی مردم عادی ایران*، تهران: پژوهشکده تاریخ اسلام.

مولانا، جلال الدین بلخی (۱۹۲۹م)، *مثنوی معنوی*، به تصحیح رینولد الین نیکلسون، لیدن: بریل.

نصیرالدین توسی، محمد بن محمد (۱۳۸۷)، *اخلاق ناصری*، به تصحیح مجتبی مینوی و مجتبی حیدری، تهران: خوارزمی.

نسفی، عزالدین (۱۳۸۶)، *کشف الحقائق*، به تصحیح احمد مهدوی دامغانی، تهران: علمی فرهنگی.

Du Mans, R. (1890). *Estat de la Perse en 1660*, par Charles Schefer, Paris: libraire de la societe asiatique de l'ecole des langue orientales vivantes.

Floor, W.M(1975) " The guilds in Iran: an overview from the earliest beginning till 1972", *Z. D .M .G* , no .125,p99- 116.

Floor, W.M(1987) "Asnaf", *Encyclopedia Iranica*, London and New york: Luzac.

Keyvani, M(1982), *Artisans and guild life in the later Safavid period: Contributions to the social-economic history of Persia*, Berlin: Klaus Schwarz.

Lambton, Ann.K.S(1996). *Continuity and changes in medieval Persia: Aspects of administrative Economic and Social History 11th -14th Century*, London: I.B. Tauris& Co Ltd.

Lane, George(2003). *Early Mongol rule in thirteenth-century Iran: a Persian renaissance*, New York: Routledge Curzon.

Lewis, B(1937), "The Islamic Guilds", *The Economic History Review*, Vol. 8, No. 1, Nov, p.20-37.

Massignon, L(1949) . "Islamic Guild", *Encyclopedia of social sciences*, vol. viii, New York , The Macmilan, Company,1949, p: 214-216.